

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN

A Z EDUCATIO OLVASÓI A CSALÁD INTÉZMÉNYÉRŐL szóló tanulmányokkal találkozhatnak ebben a számban. Sokféle kérdés tartozik ide, s mindebből csupán néhányat tárgyalnak az itt közölt írások. Mégis széles palettán – az előregedés európai problémáitól a családok életkörülményein vagy a párkapcsolatok vonatkozó hazai terveken át a zenész cigányok gyerekeinek otthoni szocializációjáig húzódó tárgykörön – mutatják be azt, hogyan alakul a családi élet, miként változnak a családdal kapcsolatos tények, értékek és normák.

Hiszen a rendszerváltással elindult társadalmi, gazdasági és politikai változások nem hagyták érintetlenül a családot, mint társadalmi intézményt sem. Nemcsak az egyének élete változott meg jelentősen, hanem a családok létszáma, összetétele és szervezete, működése és jelentősége is. Ezeknek a változásoknak egy része már korábban kezdődött s a jelenlegi állapotot az akkor, esetenként évtizedekkel előbb elindult folyamatok felerősödéseként, nyilvánvalóvá válásaként lehet csak megérteni. Másik részében az új helyzetekhez való alkalmazkodás jelenik meg.

Tanulmányunkban áttekintjük a magyarországi családok helyzetének átfogó tendenciáit, melyek jelzik, hogyan alakultak a családok gazdasági életfeltételei, miként változott a népesedési helyzet, milyen fontosabb folyamatok figyelhetők meg a kapcsolatok és a szocializáció közelmúltbeli formálódásában. Egy ilyen rövid írásban persze csak utalni tudunk néhány fontos változásra. A folyóirat e számának további tanulmányai, a bennük közölt elemzések azonban hozzájárulnak ahhoz, hogy egy-egy kérdést mélyebben is megértsünk.

Demográfiai változások

A családok helyzetét nagyban megszabják azok a tendenciák, melyek az ország népességének alakulását érintik. A magyar lakosság, különösen a fiatal felnőttek demográfiai viselkedése igen hasonlóvá vált a nyugat-európaihoz. A KSH 2001-es Népszámlálási adatai (KSH, 2002) alapján ma Magyarországon 3837 ezer háztartás van, ebben él a lakosság 98 százaléka (a többi valamilyen intézményben). A háztartások mindössze 3 százalékában él együtt kettő vagy több család.

Házasodás

A házasodás a 70-es évek közepéig általánosan elterjedt volt, azaz – ellentétben pl. a nyugat-európai országok többségével – az emberek 94–95 százaléka életében legalább egyszer megházasodott Magyarországon. A hetvenes évek végétől azonban megfordult az addigi trend és elkezdődött a *házasságkötések számának csökkenése*. Az 1970-es években átlagosan 97 ezer házasságot kötöttek. Ez a szám napjainkra évi 45–48 ezer közé csökkent. A házasságkötések 1970-es években tapasztalható magasabb értéke a tradíciók mellett elsősorban demográfiai tényezőkkel magyarázható, ugyanis akkor jutottak házasodási korba az ötvenes években született nagy létszámú korosztályok. Fontos tényezők voltak emellett a gyermekvállalást ösztönző népesedéspolitikai intézkedések és a növekvő életszínvonal is, melynek egyes elemei (elsősorban a lakás) a házas családi állapotúak számára voltak leginkább elérhetőek. A fiatalokat anyagi érdekeik, az uralkodó ideológia, valamint a szülői család normái is a korai és nagyszámú házasodásra ösztönözték.

A házasságkötések napjainkban tapasztalható alacsony száma sok tényező együttes hatásával magyarázható. Ezek közül talán elsőként a házasodás időzítését kell kiemelni. Míg a hetvenes években a férfiak első házasságukat átlagosan 24 éves korukban, a nők pedig 21 éves korukban kötötték, ez napjainkra a férfiak esetében átlagosan a 27,2 évre, a nők esetében átlagosan a 24,7 évre tolódott. A házasodási életkor feljebb tolódása kétségtől kívül összefüggésben áll a nők iskolai végzettségének emelkedésével, ezen belül is a középfokú és felsőfokú végzettséget adó iskolákba való tömeges beáramlásukkal. Az iskolában töltött évek alatt a fiatal nő státusa nem illeszkedik a házas nő hagyományos státusához, tehát a többség csak legmagasabb (nappali) iskolai végzettségének megszerzése után megy férjhez. A közvélemény is azt a megoldást tekinti „normálisnak”, ha valaki csak iskolai befejezése után lép át az életút házas szakaszába. Fontos tényező az is, hogy az iskolázottság javítja a nők munkaerőpiaci esélyeit, növeli választási lehetőségeiket és azt is lehetővé teszi, hogy adott esetben ne fogadják el a házasság hagyományos formáját.

Ezek az adatok jelzik, hogy a *társadalom megítélése a házassággal kapcsolatban megváltozott*. Úgy tűnik, a házasság, mint a párkapcsolat preferált formája elvesztette kizárólagos fontosságát. Előtérbe kerültek, felnagyítódtak a házasság negatívumai. Mind a fiatalabb generáció (akik még nem voltak házasok), mind a már elváltak számára a házassággal járó elköteleződés több hátrányt, mint előnyt hordoz. Ennek jelei mutatják egy 1994-ben végzett empirikus kutatás eredményei is (*Tóth, 1994a*), amelynek adatai szerint a fiatalabb, iskolázottabb, városiasabb népesség az átlaghoz és a nyolcvanas évekhez képest is szkeptikusabban, kritikusabban áll a házassághoz. Ugyanezt támasztja alá egy friss vizsgálatunk, amit 22–26 éves fiatalok körében végeztünk 2001-ben. Eszerint a fiatalok mindössze 30 százaléka él tartós párkapcsolatban (ebben mind a házasság, mind az élettársi viszony benne foglaltatik) és általában eléggé kritikusán állnak hozzá a házasság intézményéhez.

A házasságnak, mint preferált párkapcsolatnak részleges visszaszorulása természetesen gazdasági tényezőkkel is összefüggésbe hozható. A rendszerváltás nyertesei kö-

zül sokan „megengedhetik maguknak”, hogy az egyedülálló (vagy együtt élő, de nem házasodó) családi állapotot válasszák. Ők azok, akik egy keresetből is fenn tudnak tartani egy lakást és egy normálisnak tekintett életszínvonalat, ennek következtében nem szorulnak rá a házasság nyújtotta anyagi biztonságra. A nők növekvő iskolázottsága itt is fontos szerepet játszik, hiszen közülük is egyre többen kerülnek ebbe a társadalmi rétegbe. Ez a réteg – amely kétségkívül az utóbbi évtized egyik új társadalmi jelensége – igen hasonlít a nyugati országok jól kereső és hasonló családi formát választó középrétegeihez. A házasság halasztásának, illetve esetleges egyáltalán meg nem kötésének egy másik gazdasági jellegű oka a társadalom másik végpontján, az elszegényedő rétegeknél keletkezik. A munkanélküliség a pályakezdőket az átlagosnál lényegesen magasabb arányban sújtja, így ezeknek a fiataloknak családalapítása önálló kereset nélkül a bizonytalan jövőbe tolódik.

A házasság népszerűségének csökkenése összefügg azzal is, hogy a társadalomban az *élettársi kapcsolat* megítélése, elfogadottsága is sokat változott. A rendszerváltás óta az élettársi kapcsolat egyre inkább elfogadott párkapcsolattá válik. A Népszámlálás adatai szerint 2001-ben az élettársi kapcsolatban élők a házaspáros típusú kapcsolatok 11 százalékát teszik ki. Különösen a fiatalabb korosztályokban nőtt meg ugrás-szerűen azok aránya, akik – ha már tartós párkapcsolatban élnek, akkor – az élettársi viszonyt választják a házasság helyett. 1980-ban a 15–19 éves, tartós párkapcsolatban élő nők közül 3 százalék élt élettársi viszonyban, 2001-re az arány 71 százalékra nőtt. A 20–24 éves tartós párkapcsolatban élő nők közül 39 százalék élt élettársi viszonyban 2001-ben, míg 1980-ban ez az arány mindössze 1 százalék volt.

A házasságok számának csökkenése, illetve a közvélemény megítélésének változása a tradicionális családformákkal kapcsolatosan hatással van a *házasságon kívüli szülések* számára is. Míg a nyolcvanas években az összes gyerek kevesebb, mint 10 százaléka született házasságon kívül, 1990-ben már 13 százalék, 2000-ben pedig 29 százalék. Különösen a fiatalon, 20 éves kor alatt anyává váló nők esetében gyakori, hogy első gyermekük házasságon kívül születik. Emellett az egyedülállók arányának növekedése a fiatal korosztályban azt is valószínűsíti, hogy tovább csökken a termékenység, hiszen az állandó partnerkapcsolatot nem létesítő, vagy legalábbis halasztó nők összességében kevesebb gyermeket fognak világra hozni életük során, mint a fiatalabb korban házasságra lépők.

Válás

A családi élet átalakulására utalnak a válási adatok is. Noha a válások száma évtizedek óta igen magas, a rendszerváltás idején a válások számában időleges csökkenés következett be. A 80-as évekbeli évi közel 28 ezer váláshoz képest 1990-ben 25 ezer alá csökkent a felbontott házasságok száma. A következő évtizedben további lassú csökkenés következett be egészen 1992-ig, amikor 22 ezer alatt volt a válások évi abszolút száma. Ezután azonban ismét megfordult a trend és ingadozásokkal évi 24–25 ezer maradt a válások száma. 2000-ben ezer fennálló házasságra jutó válások száma 11-re emelkedett. A demográfusok által számolt teljes válási arányszám alapján, ha a jelen-

legi válási arányszámok fennmaradnak, a kilencvenes évek közepén kötött a házasságoknak várhatóan közel egyharmada végződik válással.

Egyszemélyes háztartások

A háztartások 71 százaléka családháztartás, 26 százaléka egyszemélyes háztartás Magyarországon. Az egyszemélyes háztartásokban élő közel 1 millió ember meglehetősen vegyes összetételű. Attól függően, hogy az egyszemélyes háztartás özvegyülés, válás, vagy a szülői családból való kiválás útján jön létre, különféle társadalmi helyzetet takarhat.

Az egyszemélyes háztartások 56 százalékában idős ember, többnyire özvegy él. Az *özvegyiség* alapvetően eltér a másik két családi státustól, hiszen nem önkéntes választás útján jön létre. Mivel a férfiak halandósági viszonyai a nőkénél rosszabbak, az özvegy családi állapot elsősorban a nőkre jellemző. Így a Népszámlálás adatai szerint a 15 éves és idősebb nők 18 százaléka, a férfiaknak pedig 4 százaléka volt özvegy családi állapotú. Az özvegyiség a nők esetében gyakran párosul a szegénységi küszöb alá való lecsúszással. Elsősorban az idős korban megözvegyülő nők kerülnek nagy eséllyel a szegények és ezen belül is a tartósan szegények közé (*Andorka & Spéder 1997*).

Az egyszemélyes háztartások 11 százaléka olyan, ahol fiatal ember él. Ez a csoport elsősorban olyan, nagyvárosokban élő fiatalokból áll, akik szülői családjukból kiválva nem kötnek házasságot, illetve nem létesítenek élettársi kapcsolatot. Közülük sokan jól képzett és jól fizetett szakemberek vagy vállalkozók, akik önálló lakást és háztartást tartanak fenn. Az ebbe a csoportba sorolhatók egy része a házasság nélküli együttélést választja, más részük azonban tartós partnerkapcsolat, illetve együttélés nélkül él (őket nevezik az angol nyelvű szakirodalom alapján „szinglik”-nek). Ennek a rétegnek száma társadalmunkban jelenleg még csekély, így a makrostatisztikai számbevételekkel nehezen kimutathatóak. Ugyanakkor társadalmi hatásuk a modellnyújtás miatt vélhetőleg nagy, mivel a tömegkommunikáció is valóságos számuknál nagyobb arányban mutatja be ezeknek a házasodásra, partnerkapcsolatra „időt szakítani nem tudó” fiatal szakemberek életstílusát.

Gazdasági változások

1989-ben Magyarországon megszűnt az állampárt politikai hatalma s elkezdődött a tervutasításos szocialista gazdaság átalakulása kapitalista piacgazdasággá. Csak példaként említjük a privatizációt, a hiánygazdaság megszűntét, a rohamosan növekvő inflációt, a reálértéküket vesztő járulékokat, a családi jövedelmek szerkezeti változását, stb. Az átalakulás egésze számos közvetítő közegen, intézményen és mechanizmuson keresztül hatott a családok helyzetére. Ennek során válságba került nagyon sok család, hiszen megrendült egy korábbi szerkezeti és életvezetési modell érvényessége. Ez a modell a két keresős család volt, alacsony, de így-úgy kiegészített bérekkel, olcsó vagy ingyenes gyerekintézményekkel, nagyon nehezen megszerezhető, de könnyen fenntartható lakással. Legközvetlenebbül talán a foglalkoztatottság változásai érintették a családokat.

Munkanélküliség

Magyarországon a munkanélküliség 1989-ben jelent meg először, tehát több nemzedék számára ez az élethelyzet ismeretlen volt. 1989 és 1992 között 1,1 millió munkahely szűnt meg, így a magyar családoknak ekkor kellett a tömeges munkanélküliséggel szembenéznük először. A következő években a munkahelyek száma tovább fogyott, de lassuló ütemben, majd az 1997. évi stagnálás után igen lassú ütemben, de elkezdett nőni a foglalkoztatottak száma (Frey, 2002).

A munkaerőpiac változásai eltérő módon hatottak a férfiak és a nők körében. Magyarországon – ellentétben a nemzetközi trendekkel – a munkanélküliség, megjelenése óta egyfolytában *magasabb volt a férfiak, mint a nők körében*. Azon túl, hogy a gazdaság strukturális átalakulása elsőknek a nehézipart érintette, azt az ágazatot, mely főként férfiakat foglalkoztat, e ténynek több oka van. Elsőként ki kell emelni, hogy a munkavállalási korú nők mintegy 10 százaléka gyermekgondozási segélyen van, így ők nem kerülnek be a munkanélküli nyilvántartásba, hanem a statisztika inaktív keresőként veszi számba őket. A fiatal nők egy része nyilvánvalóan azért választotta a gyermekgondozási segély igénybevételét, mivel ez időlegesen legalábbis komolyabb munkajogi védelmet biztosított számukra. Ugyanakkor ma már látszik, hogy a munkába visszatérni kívánó fiatal anyák nehezen találnak megfelelő munkahelyet és ez – a gyermekintézmények lassú leépülésével párhuzamosan – komoly gondokat okoz a családoknak. A feleslegessé vált női munkaerőt nagyobb arányban szívták fel a különböző szolgáltatások. Emellett a nők körében a kilencvenes évtizedben háromszorosára nőtt a munkavállalási korban nyugdíjba vonultak (előnyugdíj, kordedvezményes nyugdíj, rokkantnyugdíj) száma, ami szintén a munkaerőpiacról való kimenekülésnek tekinthető.

A családok életét mindig formálja az, ha valamelyik tagja hosszabb-rövidebb ideig munkanélkülivé válik. Különösen nehéz helyzetbe kerültek azok a családok, ahol a férj munkája szűnt meg. Noha a magyar családok évtizedek óta a kettős jövedelemre rendezkedtek be, a férfiak általában a főmunkahelyükön is többet kerestek (a nők átlagos jövedelme a férfiakénak mintegy hetven százalékát érte el), ezen kívül a második gazdaságban is magasabb arányban vettek részt. A munkanélkülivé válással nemcsak a főmunkahelyükön elérhető keresettől estek el, de informális kapcsolataik is megrendültek, így a kiegészítő kereseteik is bizonytalanná váltak. A *munkanélkülivé vált férfiak önképe, mint családfenntartóké rendült meg*, nehezen tudják elfogadni, hogy feleségük, esetleg felnőtt, kereső gyerekeik jövedelméből, illetve a különféle szociálpolitikai juttatásokból él a család. Az ilyen helyzetbe került családok egy részére jellemző a szorosabb családi összekapaszkodás, más részük kifejezetten dezintegrálódik. A munkanélkülivé vált férfiak körében az alkoholizmus, illetve a különféle egészségkárosodások mértéke növekszik (Simonyi, 1995).

Kisvállalkozások

Az önállóságot választók főként a több szakmát ismerő, jó szociális tőkével rendelkező, magasabb iskolai végzettségű csoportokból kerültek ki. Leggyakrabban fiatal vagy

középkorú házas férfiak váltak vállalkozóvá, olyanok, akik városban laknak, szakképzettek, kapcsolódni tudnak nyereséges szolgáltatásokhoz, vagy az idegenforgalomhoz.

De a munkanélküliség és az önfoglalkoztatás is fontos ösztönzője volt és maradt az új vállalkozások létrejöttének. A kisvállalkozások egy jelentős része családi vállalkozás. Egy közelmúltban végzett kutatás szerint a házas vállalkozók 60 százaléka számolt be arról, hogy házastársa is részt vesz teendőinek ellátásban: „... majdnem minden bt., kft., kis bolt vagy műhely mögött ott áll a segítő család és rokonság” (Kuczi, 2000:73). *Család és a vállalkozás* mégis más és más. Előfordul, hogy kiegyensúlyozott marad a család, közben viszont nem sikerül a vállalkozás, s arra is akad példa, hogy az üzleti kudarcok felemészti a tagok erejét vagy tönkreteszik kapcsolatukat.

A kisvállalkozások, mint szervezetek jelentékeny része instabil, a válsághelyzetre adott kreatív, de ideiglenes megoldás, „kényszervállalkozás” (Katila, 1993). A *bizonytalanság* azonban nemcsak a kisvállalkozókra jellemző, hanem az egész jövedelem-szerző helyzetre (Somlai, 1995). A privatizálás, a piacgazdaság kiépítése nem számolta fel a „második gazdaság”-ot és nem csökkentette, hanem valószínűleg tovább növelte a „láthatatlan jövedelmek” súlyát a családok bevételeiben. Mindenesetre a családok többsége még mindig „több lábon” áll a gazdaságban: a főfoglalkozásból és juttatásokból származó jövedelmek mellett továbbra is nélkülözhetetlenek a mellékfoglalkozásokból, alkalmi munkavégzésekből, kistermelésből származó bevételek, az önellátás illetve személyközi hálózathoz kapcsolódó „reciprok” munkavégzés vagy szolgáltatás. Az ilyen kölcsönös segítségben meghatározó szerepe van a családi és rokonsági kapcsolatoknak.

Jövedelmi egyenlőtlenségek

A kapitalizmus kibontakozása s főként a munkanélküliség terjedése megrendítette a szociális létbiztonságot, hiszen sokak számára *növekvő szegénységgel* járt a privatizáció. Különböző számítások a népesség 20–30 százalékára teszik azok arányát, akiknek jövedelme a létminimum alá esett vissza. A 90-es években a gyermeknevelés terhei folyamatosan növekedtek és sok szülő ma sem tudja biztosítani a kisgyereke gondozáshoz szükséges feltételeket, a fűtést, melegvizet, élelmet, stb. Főleg a sok gyerekes családokat érinti ez, de magas a szegények aránya a falusi kisebb településeken, az egyedül álló nyugdíjasok között és a cigányok körében is (Ferge, 2002).

A munkanélküliség és a szegénység az átlagnál jóval nagyobb mértékben sújtja a *cigányságot*. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy jelenleg a cigány gyerekek több, mint a fele olyan háztartásban él, melyben egyáltalán nincs aktív kereső. Helyzetüket megalapozottan hasonlította egy szociológiai elemzés szerzője a legreménytelenebb amerikai nagyvárosi fekete gettók lakóinak helyzetéhez (lásd Kertesi, 1995). A szegénység mellett a roma lakosság kénytelen szembenézni az erősödő előítéletekkel is.

A szegények mellett kialakult az új gazdagok vékony rétege s a rendszerváltás óta erőteljesen növekednek a jövedelmi *egyenlőtlenségek* Magyarországon. Ezt a tendenciát fokozta a politikai és kulturális intézmények átalakulása. Így például az iskola-rendszer változása, a magániskolák megjelenése s az állami oktatás elszegényedése,

ami ugyancsak azoknak kedvezett, akik anyagiakban vagy kulturális tőkében, esetleg mindkettőben gazdagok, s akik a fővárosban és néhány nagyvárosban élnek.

Szocializáció, kapcsolatok, életformák

Szülők és gyerekek

A szülők és gyerekek kapcsolatának alakulása a hosszabb távú, több évtizedes tendenciákat követi hazánkban is. Ezek közül ki kell emelni a tekintélyelvű *nevelési normák gyengülését és a megengedő nevelés* gyakorlatának erősödését a családokban. Ez a gyakorlat a gyermeki világ értékeinek és a fiatalok új, nemzedéki kultúrájának fokozott elismerésén, a fejlődés- és neveléslélektan, illetve a pedagógia huszadik századi felismerésein alapult. Azokon a felismeréseken, melyek a felnőttkori személyiség, karakter és kapcsolatalakítás eredetét főként a gyermekkori nevelésből, a korai szocializáció gyakorlatából eredeztették (Vajda, 1994). Ennek megfelelően változtak meg a jutalmazás és büntetés családi és iskolai módszerei, s ez a változás együtt járt a gyerekek jogainak és önállóságának előtérbe kerülésével. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy a dolgozó szülők nem tudnak elegendő időt és érzelmi támaszt nyújtani gyerekeiknek. A gyerekek szabadabbak, de magukra hagyottak. Emellett, a televíziózás, az internet és a modern tömegkultúra más eszközeinek elterjedésével, használatának fokozódásával a szülők és pedagógusok egyre kevésbé tudják ellenőrizni azt, hogy a gyerekek mit tudnak meg a felnőtt világról.

Az utóbbi évtizedben átalakultak a *szülők és gyerekek közötti kapcsolati mintázatok* is. A mai fiatal szülők a korábbi generációkhoz képest kevésbé idegenkednek attól, hogy együtt játsszanak gyerekeikkel, együtt töltsék a hétvégét és a szünidőt, együtt utazzanak. Magyarországon ugyancsak gyengültek – bár egyáltalán nem tűntek el – azok az összefüggések, melyek a házastársak nemi és szülői szerepe között vannak, s ez befolyásolja a gyerekek nemi identitásának alakulását is. A női munkavállalás elterjedésével gyakoribbak lettek a családon belüli szerepcserék. A mai apák többet vannak együtt gyerekeikkel, inkább vesznek részt életükben, mint a korábbi nemzedékek férfitagjai. Mindez befolyásolja a nemi identitás gyermekkori alakulásának folyamatát is.

A nevelési normák megváltozása közben sem szűnt meg azonban a tekintélyelvű nevelés és a gyerekek elleni, családon belüli erőszak. Miként a tartós elhanyagolás, úgy a rendszeres kényszer és erőszak is a gyerekek egészségét és fejlődését *vesélyeztető* fő tényezők közé tartozik. Kevés adatunk van erre vonatkozóan, de a rendelkezésünkre álló ismeretek szerint minden nyolcadik felnőttet vertek több-kevesebb rendszerességgel a szülei és a jelenlegi anyák közül minden hetedik beismeri, hogy ő szokta bántalmazni gyerekét (Tóth, 1999). A csecsemőgondozás felügyeletét végző védőnők, gyermekorvosok és pedagógusok körében végzett felmérések (lásd: Barkó, 1995) azt tanúsítják, hogy néhány hónapos kortól a felnőttkor elérésig terjedő valamennyi korcsoportban találni megkínzott, súlyosan bántalmazott gyerekeket Magyarországon. Fontos megjegyezni, hogy a magyar felnőtt társadalom jelentős része a gyereknevelés normális részének tekinti a gyerek rendszeres, vagy alkalmankénti megveré-

sét, főleg ha a gyerek azt „megérdemli”. A bántalmazó szülők az esetek egy részében jót akarnak gyereküknek, például jobb iskolai teljesítményre akarják őket sarkallni. Ilyenkor a teljesítményelvű társadalmi normáknak való görcsös megfelelni akarás munkál a szülőben. Az esetek egy másik csoportjában a szülő saját tehetetlenségét, frusztráltságát, élete feszültségeit vezeti le gyermeke (és tegyük hozzá: házastársa) érzelmi és fizikai bántalmazásában.

Említettük már, hogy a *gyerekes családok jövedelmi helyzete* több éve romlik Magyarországon. Sokan sülyednek a szegénységi szintre és az alá is, s közülük egyre többen találni nélkülöző gyerekeket. Növekszik a fiatalok munkanélküliség, alkoholizmus, a drogfüggőség, s a gyerekkorú (14 év alatti) és fiatalok (14–18 éves) bűnelkövetők száma is. A bűnöző gyerekek többsége nem a veszélyeztetettként nyilvántartottak közül kerül ki és nem felbomlott családban él, de a gyerekek veszélyeztetéséhez családon belüli kapcsolati tényezők és szülői magatartásformák is hozzájárulnak.

A társadalmi átalakulás rányomja bélyegét a szülői funkciók ellátására, illetve a családokon belüli nemzedékek közötti kapcsolatokra is. A gazdasági visszaesés és csökkenő életszínvonal súlyos terhet jelentett valamennyi nemzedéknek, s befolyásolta attitűdjüket és normáikat. A kilencvenes évek közepén négy országban (Oroszországban, Lengyelországban, Németországban – ezen belül külön az egykori NDK-ban – és Magyarországon) mérték fel a fiatal szülők attitűdjét. Az eredmények összehasonlítása azt mutatta, hogy a jelentősebb különbségek nem annyira az országok között, mint inkább az egyes országokon belül alakultak ki, és pedig főleg a munkavállalási esélyek és gazdasági kilátások függvényében (*S. Molnár, 1994*).

A család világa sokféle feszültségeket tartogat a gyerekek egy részének. Ilyen az, amikor szövetségesként vonják be válásuk folyamatába s állítják választás elé őket szüleik. A mai anyák és apák közül már 10–15 százalék nevelkedett egyik vagy mindkét szülő nélkül, főként a szülők válása miatt (*lásd Kamarás, 1995*), s egyes becslések szerint (*lásd Hoóz, 1995*) a gyerekek 16–18 százaléka él ilyen családban. Az *egy szülő családháztartások* többségében az anya él együtt egy több gyerekével. Az ilyen családok életszínvonala minden társadalmi rétegben alacsonyabb, mint a teljes családoké. Az egyszülős családokban élő gyerekek gyakrabban betegednek meg, közöttük több a veszélyeztetett, a bűnöző, többen kerülnek állami gondozásba.

Az utóbbi évtizedben meghosszabbodott a gyerekkor és ifjúkor, megnőtt az az időszak, amit a felnövekvő nemzedék tagjai szüleikkel együtt, azok családjában és háztartásában töltenek el (*Somlai, 1997*). Magyarországon is megfigyelhetők azok a jelenségek, amikre felfigyelt a nemzetközi szociológia (*Hurrelmann, 1994*), s melyek a *post-adolescence-korral* járnak, mint például a felsőfokú tanulmányok elhúzódnása, a házassági és pályaválasztási döntések, illetve a gyerekvállalás késleltetése.

Pluralizálódó életformák és válságok

A családok helyzetét nagyban meghatározza a létszám, összetétel és szervezeti forma, melynek változékonysága mindíg, a korábbi nemzedékek életében is megfigyelhető volt. A mai családszociológia egyik fontos megállapítása szerint azonban a *családtípusok* fokozódó pluralizációja megy végbe a fejlett országok jelenkori társadalmában (ezt

tárgyalja Vaskovics László itt következő tanulmánya is). S a családtípusokhoz hozzátehetjük a párkapcsolatok, s még általánosabban az *életformák* pluralizációját.

Magunk is utaltunk ilyen jelenségekre korábban. Az ezredvég Magyarországn az életvitel és életmód egyre többféle változata tapasztalható. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a rendszerváltás, a globalizáció és más tendenciák hatására egyidejűleg következett be az egyéni szabadság tágulása és a különféle kényszerek erősödése. Az életformák változatos alakulása irányába hatott a különféle vállalkozási, kommunikációs és mobilitási lehetőségek kiszélesedése ugyanúgy, mint a megélhetési, tanulási és egyéb kényszerek ereje. Ennek megfelelően egyaránt járhat fejlődéssel és válsaggal az életformák, az egyéni és családi életvitel pluralizációja. A válságjelenségek közül most azokat emeljük ki, melyekről alaposabb társadalomtudományi elemzések készültek.

Hazai és nemzetközi szempontból legfeltűnőbbek talán a rendkívül *magas mortalitási adatok*, melyek az egész magyar népességre és ezen belül is elsősorban a középkorú férfiakra jellemzőek. Ezt a tendenciát legélesebben a születéskor várható átlagos élettartam értékei mutatják. A magyarországi férfiak esetében ez 65 év, kevesebb, mint az európai országok túlnyomó többségében. A halálozási arányok az 1970-es évek óta folyamatosan romlottak s ez a tendencia csak az utóbbi néhány évben kezdett megállni, s talán visszafordulni. A halálokok között kiemelkednek a szív- és érrendszeri betegségek, s ezek is elsősorban a férfiakat sújtják. A mortalitást elemző demográfusok *epidemiológiai korszakváltásról* beszélnek s arról, hogy az egyének életésélyeit tekintve Magyarország a harmadik világba „hullott” (*Józan, 1994*).

A magas halálozási arányok szorosan összefüggnek a *népesség kritikus egészségi állapotával*, az alkoholizmussal, dohányzással, a túlhajszolt életmóddal. Évtizedek óta igen magas Magyarországon az egy főre jutó alkoholfogyasztás. A felnőtt lakosság mintegy 12 százaléka nagyivó, az alkoholisták száma a májzsugorból eredő halálokok alapján becslve 500–600 ezer lehet (*Münnich, 1994*). Az alkoholisták többsége férfi, de jelentősen nő az alkoholfogyasztás a nők körében is. Folyamatosan emelkedik a dohányzók száma, s jelenleg már a 15–64 év közötti népesség 35 százaléka dohányzik. Ezen belül kissé csökkenőben van a férfiak, és emelkedőben a nők között a dohányzók aránya.

A rendszerváltás óta évről-évre nő a *pszichiátriai kezelték* száma is. Az 1990-es évek közepén 130 ezer pszichiátriai beteget tartanak nyilván, számuk évente 20 ezerrel nő. A betegek fele 30–50 év közötti, negyedrésze pedig az idősek, a 60 éven felüliek közül kerül ki. Ugyanakkor a rendszerváltás javulást hozott az *öngyilkossági* mutatókban. 1980-ban 100 ezer 15 éves és idősebb férfira 83,5 öngyilkosság jutott, ez a szám 1994-re 68,9-re csökkent. A 15 éves és idősebb korú nők hasonló adatai 33,3 és 20,3 voltak (*lásd Társadalmi helyzetkép, 1996*).

SOMLAI PÉTER & TÓTH OLGA

IRODALOM

ANDORKA RUDOLF – SPÉDER ZSOLT (1997) Szegénység. In: *Az ajtók záródnak*. Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok. TÁRKI, BKE 1997.

BARKÓ ÉVA (1995) (szerk) *A gyermekbántalmazás Magyarországon*. Bp. Népjóléti Minisztérium.

- CSEERNÁK JÓZSEFNÉ (1996) Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia*, 1996. 2–3. szám. pp. 108–135.
- Demográfiai Évkönyv (2000) KSH, Budapest.
- FERGE ZSUZSA (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, No. 4. —33.
- FREY MÁRIA (2002) Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 2001. TÁRKI, 2002.
- HOÓZ ISTVÁN (1995) A családképzés és családfelosztás különböző formáinak alakulása. *Demográfia*, XXXVIII, 1. sz. 22–46. old.
- HURRELMANN, KLAUS (1994) (ed) *International Handbook of Adolescence* – Greenwood Press.
- JÓZAN PÉTER (1994) *A halálórási viszonyok alakulása Magyarországon 1980–1992* – Budapest, Central Statistical Office.
- KAMARÁS FERENC (1996) Születési mozgalom és termékenység. *Statisztikai Szemle*, 74. évf. pp. 662–679.
- KASSAI MELINDA (1995) A gyermekkorban elszennvedett, családon belüli erőszak szerepe az életút későbbi alakulásában. *Esély*, 4. sz. 77–91. old.
- KATILA, S. (1993) Forced Entrepreneurship. *Replik*, No. 11–12, pp. 267–277.
- KERTESI GÁBOR (1995) Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély* 4. sz. 19–63. old.
- KLINGER ANDRÁS (1996) Magyarország népességlejtelődése. *Statisztikai Szemle* 1996. 8–9.
- LAKY TERÉZ (1994) *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77., az 1986–87. és az 1993. évi időmérleg-felvételek alapján*. KSH, Budapest 1994.
- MÜNNICH IVÁN (1994) A deviáns viselkedésformák alakulása Magyarországon: rövid statisztikai áttekintés. In: Münnich I. – Moksony F. (eds.) *Devianciák*, Közélet Kiadó, Budapest 1994.
- Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok a képvisleti minta alapján. KSH 2001.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ (1994) Változások a magyar családban. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám.
- S. MOLNÁR EDIT (1994) Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdjei. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám, 59–64. old.
- SIMONYI ÁGNES (1995) Munka nélkül. *Szociológiai Szemle*, 1995. 1. 55–70. old.
- SOMLAI PÉTER (1995) Bizonytalanul. A családok helyzete Kelet-Közép-Európában. *Esély*, 2. sz. pp. 47–58.
- SOMLAI PÉTER (1997) *Szocializáció. A kulturális öröklés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Bp. Corvina k.
- Társadalmi helyzetkép (1996) KSH Budapest, 1996.
- TÓTH OLGA (1994a) A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám.
- TÓTH OLGA (1999) Gyerekbántalmazás a családban. *Educatio*, 1999. tél pp. 706–716.
- VAJDA ZSUZSANNA (1994) *Nevelés, pszichológia, kultúra*. Dinasztia kiadó.